

**СТОПАНСКА АКАДЕМИЯ
„Д. А. ЦЕНОВ“ – СВИЩОВ
КАТЕДРА
„ИНДУСТРИАЛЕН БИЗНЕС
И ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВО“**

АЛЕКСАНДЪР ТИХОМИРОВ ЛИЧЕВ

**ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВОТО В КОНТЕКСТА НА КОНЦЕПЦИЯТА ЗА
УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ**

АВТОРЕФЕРАТ

**НА ДИСЕРТАЦИЯ ЗА ПРИСЪЖДАНЕ НА ОБРАЗОВАТЕЛНА И
НАУЧНА СТЕПЕН "ДОКТОР"
ПО ДОКТОРСКА ПРОГРАМА
„ИКОНОМИКА И УПРАВЛЕНИЕ (ИНДУСТРИЯ)“**

**НАУЧЕН РЪКОВОДИТЕЛ:
ПРОФ. Д-Р АНЕТА ДЕНЕВА**

СВИЩОВ

2023 г.

Дисертационният труд е обсъден и предложен за защита по реда на Закона за развитие на академичния състав и Правилника за неговото прилагане в СА „Д. А. Ценов“ – Свищов от катедра "Индустриален бизнес и предприемачество" при факултет „Производствен и търговски бизнес“ на Стопанска академия „Д. А. Ценов“ – гр. Свищов.

Авторът на дисертационния труд е бил докторант в редовна форма на обучение към катедра „Индустриален бизнес и предприемачество“ при Стопанска академия „Д. А. Ценов“ – гр. Свищов.

Дисертационният труд е в обем 238 стандартни страници. В структурно отношение той се състои от: титулна страница, съдържание (3 стр.), списък на използваните съкращения (1 стр.), списък на таблиците (1 стр.), списък на фигурите (3 стр.), увод (5 страници), три глави (212 страници), заключение (4 страници), списък на използваните източници – общо 198 източника, от които 125 бр. български, 25 бр. чуждестранни и 48 бр. интернет страници и Декларация за оригиналност и достоверност (1 страница). В подкрепа на изложеното са включени 7 таблици и 66 фигури. Извън основния текст са разработени и 13 приложения в обем от 17 страници.

Защитата на дисертационния труд ще се състои на дата: 12.01.2024 в Заседателна зала Ректорат при СА „Д. А. Ценов“, гр. Свищов. Материалите по защитата са на разположение на заинтересованите в отдел „Докторантура и академично развитие“ на Стопанска академия „Димитър А. Ценов“ Свищов и на интернет страницата на СА „Д. А. Ценов“ – гр. Свищов.

I. ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. Актуалност на изследването

Мащабните трансформации в социално-икономическата среда през XX век поставят развитието на предприемаческия бизнес пред проблеми и сериозни предизвикателства, като предоставят и нови възможности за просперитет. Разгръщащите се в света тенденции рефлектират върху развитието на предприемачеството у нас и налагат дълбоки промени по отношение на приоритети и пазарно поведение.

Избраната тема е комплексна, с голям практически потенциал, обвързана с процеси и тенденции в национален, локален и интернационален мащаб. Актуалността и значимостта ѝ са безспорни. В контекста на глобалните проблеми се лансира идеята за необходимостта от динамичен баланс между интересите на предприемачите и обществото. Адаптацията към високите съвременни изисквания се свързва с възприемането и прилагането в практиката на концепцията за устойчиво развитие. Центърът на тежестта се измества по посока към надхвърляне на чисто икономическите показатели за успех и ангажиране със социални, екологични и други отговорности.

Обоснована е потребността от формиране на новия тип съвременни български предприемачи, които да отговорят на повишените обществени очаквания: високо мотивирани, иновативни, отговорни, притежаващи необходимите знания, умения, професионални компетенции, с отворена нагласа и потенциал за реализиране на шансове в новите условия.

Въпросът за стимулиране на предприемаческата активност провокира силен научно-практически интерес. Търсят се адекватни пътища за осигуряване предпоставките предприемаческата дейност да достигне по-високи нива на рационалност и ефективност, допринасяйки за решаване на важни за обществото и бизнеса проблеми.

Във връзка с открояващата се безспорна актуалност и значимост на разглежданата проблематика се натрупват внушителен брой **изследвания**. Първите основополагащи стъпки в Теорията на предприемачеството са направени от Р. Кантилион, А. Смит, Ж. Сей, впоследствие продължени от Д. Рикардо, В. Зомбарт, Л. фон Мизес, Ф. фон Хайек, И. Кирцнер, Д. Шумпетер, М. Вебер, П. Дракър, М. Портър, П. Бъргър, Б. Бъргър, А. Маршал, Р. Хисрич, Р. Стивънсън, М. Крамър, Е. Хенсън, В. Щепак, В., И. Сененко, Р. Хисрич, Т. Галучи и др.

Най-ранни изследвания, засягащи под една или друга форма развитието на предприемачеството в България, са осъществени от изследователи като: Б. Боев, С. Бочев, К. Попов, Н. Сарафов, Н. Шейтанов, П. Мутафчиев. Сред водещите съвременни български автори се открояват имената на Й. Коев, Ц. Давидков, К. Тодоров, А. Денева, В. Христова, Л. Варамезов, И. Пантелеева, П. Кънев, Р. Аврамов, П. Пенчев, С. Ставрев, И. Кълвачев, М. Карамфилов, Н. Колев. Изследователски принос имат също И. Найденов, И. Русев, М. Димитров, А. Златанов, С. Атанасова, Г. Недева, П. Ганев, Г. Колева, С. Кючуков, К. Вунова и др., включително и млади учени.

Същевременно се разгръща проблематиката, свързана с устойчивото развитие, като впоследствие се прокарват връзките с предприемачеството. В исторически аспект принос към разбирането за необходимост от устойчивост има Ханс Карл фон Сремски. Основополагащо е значението на идеите на М. Месарович, Е. Пестел, Е. Ласло, Д. Форестър, Л. Браун, Д. Габор, А. Кинг, А. Швайцер и др. Актуални западни автори са М. Кийнър, Д. Моран, Д. Пиърс, К. Хамилтън, Д. Нортън, Р. Каплан, Д. Елингтън, Т. Дънфи, Е. Немли и множество други. От българските учени се отличават Х. Калев, Ю. Добрева, И. Иванов, Е. Михайлова. Проблемите на устойчивото развитие се интерпретират в непосредствен икономически контекст от Р. Гечев, П. Пенчев, Р. Николов, Г. Атанасов и др.

Предвид динамичните изменения и повишаващите се изисквания на практиката, проучваната област е перспективна и разкрива възможности за бъдещи изследователски търсения.

2. Обект и предмет на изследването

Обект на настоящото изследване са съвременните български предприемачи, осъществяващи активност в сектор „С“ - преработваща промишленост.

Предмет на изследването са нагласите и поведението на българските индустриални предприемачи в контекста на разбиранията за устойчиво развитие.

3. Цел и задачи на изследването

Основна цел на дисертационния труд е на базата на задълбочено проучване и тълкуване на съществуващите научно-теоретични постановки и данните от проведено собствено емпирично проучване, да се изследва актуалното състояние и перспективите за развитие на предприемачеството в нашата страна през призмата на концепцията за устойчиво развитие. Стремехът е да се изведе и апробира съвременен модел за разгръщане на предприемаческата активност, основан върху мотивацията за постигане на стабилност и икономически просперитет.

Поставената цел се реализира посредством разрешаване на следните **научно-изследователски задачи**:

1. В непосредствена връзка с постиженията в научната литература да се дефинира същността на предприемачеството, неговите основни характеристики и роля в обществото.

2. Да се класифицират и анализират факторите за развитие на предприемачеството.

3. Да се изследват предизвикателствата, произтичащи от изискванията на устойчивото развитие като глобален контекст за осъществяване на предприемаческа дейност.

4. Да се вникне в генезиса на българското предприемачество с неговата специфика и на тази база да се анализират съвременни процеси и тенденции в развитието.

5. Да се разработи методологически инструментариум за емпирично проучване, идентифициращо приоритетите, мотивите и проблемите на съвременните български предприемачи.

6. На база анализа на резултатите и последваща оценка на възможностите, да се определят насоките за стимулиране на предприемаческата инициатива, като се предложи и адекватен на съвременните реалности модел за постигане на устойчиво предприемачество в България.

4. Изследователска теза

Основната изследователска теза, защитавана в дисертационната разработка, се изразява в твърдението, че на съвременния етап разумно осъществяваните трансформации с поемане на отговорности в духа на разбирането за устойчиво развитие, е решаващо условие за дългосрочен успех на собствения бизнес и постигане конкурентни предимства за националната ни икономика.

Дефинирани са следните **хипотези**, които предстои да бъдат проверени в хода на изследването:

Хипотеза 1: Налице е положителна нагласа за предприемаческа активност и висока мотивираност от страна на предприемачите за работа, въпреки неблагоприятните условия.

Хипотеза 2: С оглед на адаптацията към най-новите тенденции и предизвикателства, българските предприемачи се нуждаят от нови знания, умения и компетентности, които да им осигурят конкурентни предимства.

Хипотеза 3: Съществува потребност от институционална, информационна, финансова, научно-техническа подкрепа, в която активно да се включат държавата, местните власти и Еврофондовете, насочвайки българското предприемачество по пътя на устойчивото развитие.

5. Методология на изследването

В методологически план са използвани изследователски методи и подходи като: исторически подход, системно-структурен подход, дескриптивен подход, прескриптивен подход, базовите методи на индукцията, дедукцията и традукцията, анализа и синтеза, метод на сравнението, моделирането, графичен метод и др.

6. Източници на информация

За целите на дисертационната разработка **информацията** е осигурявана под различни форми */полеви и кабинетни/*, като са съчетавани количествени с качествени методи.

Основен източник на информация е *структурираното анкетно проучване на български предприемачи*. В допълнение се прилагат *данни от преки наблюдения, статистически данни, неструктурирано интервю, проективни методи*.

Осъществен е преглед на научни издания като: монографии, публикации в специализиран периодичен печат, сборници от научни конференции, интернет източници, актуални национални и международни програми и нормативни документи, издания на неправителствени организации и асоциации, интервюта с представители на предприемаческото съсловие и др. Проведени са разговори - лични */срещи и посещения на място/* и по телефона.

6. Ограничителни условия на изследването

В изследването са възприети някои **ограничения**, сред които следва да откροим:

Не се включва като обект на изследване корпоративното предприемачество, а се изследват отделни субекти - *собственици или управители на предприятия*, които са представители главно на малкия и средния бизнес.

Интерес представлява преди всичко *стопанската дейност в частния сектор*, като извън обхвата на изследването остават непазарни дейности в областта на образованието, здравеопазването, социални дейности.

Проучват се единствено *български предприемачи*. Опитът и проблемите на чуждестранните приемачи не са обект на това изследване.

Приложната част на разработката се концентрира преобладаващо върху производството в *сектор „С“ - преработваща индустрия*.

8. Аprobация

Дисертационният труд е обсъден и насочен за защита от катедра „Индустриален бизнес и предприемачество“ при Стопанска академия „Д. А. Ценов“ – гр. Свищов. Части от изследването са представени на научни форуми и са публикувани в специализирани издания. Изведените и обосновани в разработката идеи, насоки, препоръки са предоставени на вниманието на представители на практиката в нашата страна.

II. СТРУКТУРА И СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

УВОД

ГЛАВА ПЪРВА. ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВО И УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ

1.1. Същност на предприемачеството – основни научно-теоретични постановки

- 1.1.1. Еволюция на понятията „предприемач“ и „предприемачество“
- 1.1.2. Фигурата на предприемача
- 1.1.3. Същност на предприемачеството

1.2. Фактори за развитие на предприемачеството

- 1.2.1. Критерии за разграничаване
- 1.2.2. Класификация на факторите за развитие на предприемачеството
- 1.2.3. Мотивация и предприемачество

1.3. Концепция за устойчивото развитие - същност, еволюция, значение

- 1.3.1. Същност и особености на „устойчивото развитие“
- 1.3.2. Историческия път на концепцията за устойчиво развитие
- 1.3.3. Основни аспекти на устойчивото развитие
- 1.3.4. Критерии и показатели за устойчиво развитие

ГЛАВА ВТОРА. ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА ОЦЕНКА НА УСТОЙЧИВОТО РАЗВИТИЕ НА ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВОТО В БЪЛГАРИЯ

2.1.Предприемачеството в България - възникване, еволюция и влияния върху формирането на предприемаческата култура

2.1.1.Дефиниране на проблема за генезиса на предприемачеството и предприемаческата култура в България

2.1.2. Възникване и развитие на предприемачеството в България до средата на XX век

2.1.3. Тенденции и проблеми пред българското предприемачество след средата на XX век

2.2. Развитие на предприемачеството в съвременна България в контекста на връзката: национална специфика - глобални тенденции за устойчиво развитие

2.2.1. Тенденции в развитието на бизнеса в света в края на XX век и началото на XXI век

2.2.2. Бизнес икономиката на Европейския съюз - основни индикатори за развитието

2.2.3. Ситуацията в България - процеси и основни моменти в развитието на българското предприемачество

2.2.4. Българското индустриално предприемачество - основни показатели

2.2.5. Състояние и проблеми при развитието на индустриалните предприятия в България през последните години - перспективи, иновации, устойчивост, околна среда

2.3. Изследване на нагласите и поведението на съвременните български предприемачи – концептуална рамка и методология за провеждане на емпиричното проучване

2.3.1. Подготовка на емпиричното проучване: концептуална рамка, обхват, инструментариум

2.3.2. Основни стъпки за реализация на изследователската стратегия

2.4. Конструирание на системата от емпирични индикатори, осигуряващи информация на базата на изследователския инструментариум

2.4.1. Структуриране на изследователската работа в параметрите на анкетно проучване

2.4.2. Емпирични индикатори

ГЛАВА ТРЕТА. ПРИЛОЖНИ АСПЕКТИ ПРИ ИЗСЛЕДВАНЕ НА ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВОТО В БЪЛГАРИЯ

3.1. Установяване стойностите на емпиричните индикатори относно нагласите и поведението на българските предприемачи и интерпретация на резултатите

3.1.1. Профили на предприемачите-респонденти и техните предприятия

3.1.2. Проблеми в развитието на предприемаческия бизнес и нагласи на предприемачите - емпирична идентификация

3.1.3. Верификация на хипотезите

3.2. Идентифициране на проблеми, очертаване на приоритети и насоки за устойчиво развитие на предприемачеството в българските условия

3.2.1. Среда за предприемачество – характеристики и насоки за промяна

3.2.2. Предприемачът – нагласи и перспективи

3.2.3. Екосистемата

3.3. Модел на устойчиво развитие на предприемачеството. Аprobация на модела

3.3.1. Възможности за реализация

3.3.2. Устойчиво предприемачество в България – апробиране на модел

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

ИЗПОЛЗВАНА И ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

ИЗПОЛЗВАНИ СЪКРАЩЕНИЯ

СПИСЪК НА ТАБЛИЦИТЕ

СПИСЪК НА ФИГУРИТЕ

ПРИЛОЖЕНИЯ

III. СИНТЕЗИРАНО ИЗЛОЖЕНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

УВОД

В уводната част на дисертационния труд е обоснована актуалността и значимостта на изследваната проблематика. Дефинирани са обектът и предметът на изследването. Очертана е основната цел и задачите, свързани с нейното постигане. Формулирана е изследователската теза и три хипотези. Представена е методологията на изследването и са посочени въведените ограничителни условия.

ГЛАВА ПЪРВА. ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВО И УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ

Глава първа е разработена в обем от 63 страници и е структурирана в три параграфа. Тя има теоретична насоченост.

В *параграф 1.1.* се подлага на изследване понятийният апарат. Проучени са и систематично са изложени характерни идеи и концептуални подходи. Базовите понятия „предприемач“ и „предприемачество“ се изясняват в процеса на техния генезис. Посочва се, че предприемачеството *еволюира*, поради което се внасят нови нюанси при интерпретацията. *В цялостност понятието гравитира около:*

идеята за съграждане, новаторство, впускане в начинания при несигурни обстоятелства.

През XVIII век Кантилион налага класическото разбиране за предприемачеството като посредническа дейност, свързана с предвидливост и поемане на риск, а предприемачът дефинира като активен икономически агент, интегриращ основните елементи на икономическата система. С това той очертава насока за следващи теоретични виждания. Разбиранията се доразвиват от Адам Смит, Жан Батист Сей, Зомбард, Кирцнер и др. В концепцията си за „предприемаческото откриване“ Фридрих фон Хайек специално откроява значението на знанието за осъществяване на предприемаческата роля. Шумпетер представя цялостно обосновано изследване върху ролята на предприемача в обществата, възприемайки го като „двигател на развитието“ с капацитет и импулс за промяна. *Предприемачеството се разбира преди всичко като обособена икономическа функция, поведение, надхвърлящо личностните характеристики. Непрекъснатото новаторство е сърцевина на предприемачеството, а самото то е сърцевина на пазарната система. Това виждане се подкрепя от П. Дракър, при който се откроява присъствието на идеята за предприемача като субект, който максимизира благоприятните възможности и е основен носител на нововъведенията и промяната.*

Анализът на различни становища спомага за открояване на акценти, чрез които се изяснява смисловият обхват на понятията. Въпреки плурализма от определения могат да се изведат характерни черти, присъщи на фигурата на предприемача: инициативност, ориентация към действие, висок творчески потенциал, мотивираност и отговорност, стремеж към самореализация и потребност от постижение, склонност към риск, стремеж за растеж и способност за бързо стабилизиране след неуспех, постоянство, самоувереност, визионерство, лидерство. В най-общ план се формира разбирането за предприемача като човек, който поема нова инициатива с цел печалба и развитие.

Явлението „предприемачество“ има комплицирана и изменчива природа, което е причина да се актуализират дискусии. По наше мнение на него следва да се гледа както като на дейност и процес, така и по посока към качества, ценности

и поведение на личността. Предприемачеството е и определен тип нагласа, различна от стандартната, развивана в специфичните условия на пазарната среда, икономическата свобода и конкуренцията.

Посоченото до тук дава основание да се констатира, че предприемачеството е дейност с личностна и обществена значимост. *То би могло да се определи не единствено като проява на икономическа активност, а като явление с отредена значима историческа мисия.* В него е заложен потенциал - историческа перспектива, свързана с непрекъснати трансформации в развитието. Предприемачеството оказва решаващо влияние върху всички аспекти на функциониране на обществено-икономическата система. Върху него попадат очаквания и важни отговорности. Обществото разчита на предприемачеството за решаване на актуални проблеми и постигане на различни цели.

В **параграф 1.2.** се изследват факторите, влияещи върху развитието на предприемачеството. Разбирането на факторите би спомогнало за снижаване стихийността в проявлението на различни сили, овладяване на разгръщащи се тенденции и насочване на развитието към постигане на предварително поставени цели.

Като цяло би следвало да се посочи, че върху развитието на предприемачеството влияят *твърде голям брой различни по вид, сила и посока на въздействие фактори.* За постигане на яснота и адекватна ориентация сред многообразието от влияния, факторите се категоризират. Преведени и анализирани са различни класификации на факторите.

Възприетото в разработката структуриране е съобразно критерия „същност“ на факторите, което е удачно с оглед поставените изследователски задачи. Очертават се и впоследствие се изясняват следните групи фактори, влияещи върху предприемаческата активност: икономически фактори, демографски фактори, природогеографски фактори, фактори на културата, социални фактори, личностни фактори, ситуационни фактори, технологични фактори, политически фактори, правни фактори, психологически фактори, други.

Подчертава се фактът, че в условията на интернационализация и глобализация, на турбуленция в разгръщането на икономическите и други

процеси, на политическа нестабилност, социални и културни трансформации - движещите развитието на предприемачеството сили формират сложна симбиоза. Тя от своя страна дава отпечатък върху начина на действието им. Това налага да се отчита повишаващата се сложност на взаимодействията и да се идентифицира скрит потенциал.

Централно място в **параграф 1.3.** заема **концепцията за устойчивото развитие**. В реалностите на XXI век тя се намесва в качеството на *колосален по значимостта си фактор, влияещ на развитието на обществата и бизнеса в глобален мащаб*. Концепцията се оказва актуален контекст на процесите, пречупвайки действието на цялата система от фактори за развитие. В десертационната разработка е проследен генезисът на тази значима концепция и парадигма, който е показателен за динамиката на тенденциите в световен мащаб. Потребността от съобразяване се обосновава във връзка с глобалните проблеми и предизвикателства.

Анализирането на различни дефинитивни формулировки спомага за изясняване на категорията „устойчиво развитие“. Изтъква се, че устойчивото развитие се отнася преди всичко до състояние на икономиката, при което се използват екологични и приемливи решения, така че да не се променят параметрите, влияещи върху човешкия живот. (Калев, 2020) Световната конференция в Рио де Жанейро от 1992 г. го дефинира като *„развитие, което отговаря на нуждите на настоящето, без да накърнява възможностите на бъдещите поколения да посрещнат своите собствени нужди.“* В разработката е проследена логиката на поредицата от доклади, изготвени от участници в Римския клуб. Това хвърля светлина върху опитите да се моделират и разберат процесите. Разкриват се различни прогнози за бъдещото на планетата и обществото, развиват се алтернативни сценарии, както оптимистични, така и песимистични.

Представени в неразривна връзка и взаимнообусловеност са трите основни аспекта на устойчивото развитие: *икономическа устойчивост, социална устойчивост, екологична устойчивост*. В този смисъл устойчивото развитие се отнася до постигането на баланс между социалните и екологичните принципи, като *социално оправдано и екологосъобразно икономическо развитие*. Като

належаща се обосновава трансформацията в духа на високи съвременни изисквания.

Визирана е система от критерии и показатели за устойчиво развитие. Набляга се върху специален документ, разработен от ООН през 2015 г. - *“Agenda 2030”, съдържащ 17 цели на устойчивото развитие /17 SDG/*. (Agenda, 2030, н.д.)

По естествен път се налага идеята, че българските предприемачи следва да съобразяват дейността си с определените приоритети. Върху тях попадат отговорности от социално-икономическо и екологично естество, а печалбата и просперитетът в дългосрочен план се определят от приноса към глобалния интерес и общественото благосъстояние.

ГЛАВА ВТОРА. ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА ОЦЕНКА НА УСТОЙЧИВОТО РАЗВИТИЕ НА ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВОТО В БЪЛГАРИЯ

Глава втора е разработена в обем от 68 страници и е структурирана в три параграфа. Тя пренася центъра на тежестта на изложението върху *предприемачеството в българските условия*. В нея се осъществява съчетаването на теоретични с методологически аспекти.

В **параграф 2.1.** се прави опит да бъде осмислен процесът на формирането на предприемачеството и предприемаческата култура в България.

България е част от европейското икономическо и културно пространство. Заедно с това върху формирането на родното предприемачество и на деловия манталитет у нас определено са дали своя отпечатък множество разнопосочни сили, критични моменти, сблъсъци, успехи и провали.

В дисертационната разработка са отчетени изследвания, обвързани със стопанското развитие и народопсихологията, като тези на И. Хаджийски, Т. Панов, М. Драганов, М. Семов, Б. Боев, С. Бочев, Н. Шейтанов, П. Мутафчиев, Р. Аврамов, А. Денева, В. Христова, Ц. Давидков, П. Пенчев, Р. Иванов, И. Найденов, И. Русев.

При очертаване контурите на стопанската ни история е осъществена периодизация на българската предприемаческа практика в пет основни исторически етапа със свои характерни черти. (Христова & Стоянов,

Предприемачеството - теоретични основи и практически измерения, 2015, стр. 80) Според нас проследяването на сложният и противоречив път на българската предприемаческа институция от Възраждането до днес, е полезно, за да се разберат по-добре особеностите на предприемаческия менталитет в страната, както и да се обясняват съвременни процеси и проблеми.

Първият етап: от XVIII-XIX в. до Освобождението, е представен като началната история на нашето предприемачество в качеството му на модерна стопанска дейност. От периода на Възраждането се формира в общи линии предприемаческа общност със свои интереси и своеобразна професионална култура. *Предприемаческите начинания на възрожденските българи са факт, въпреки неблагоприятните условия: липсата на собствена държава като опора, икономическа и политическа нестабилност и несигурност, заплахите от фалит и редица финансови затруднения, безредици, недостатъчна регламентираност на предприемаческата дейност и др.*

Окрупняването мащабите на дейността закономерно довежда до учредяване на първите български фабрики през 30-те и 40-те години на XIX век, разположени във възрожденски центрове като: Сливен, Габрово, Карлово, Калофер, Трявна, Пловдив, Пазарджик, Свищов, Котел, Жеравна, Тетевен, Бургас и др. Предприемачите са представени като носители на *нов тип икономическо мислене и стопанска култура*. "В качеството на икономически субекти, те формират нагласи, изграждат модерно функциониращи капиталистически структури и променят социалния и културен облик в отделни населени места или региони. Техните професионални практики са силно повлияни от редица външни и вътрешни фактори, които обуславят имперската политика или европейските амбиции на Балканите". (Атанасова, 2019, стр. 119)/

В дисертационния труд се взема непосредствено отношение към въпроса за факторите, влияещи върху формирането модерната за времето си фигура на предприемача. Стремешът е бил да се избягват еднозначните обяснения.

Вторият етап: от Освобождението на България до Балканските войни е осветлен във връзка с действителното начало на свободно организираната предприемаческата дейност в страната. Разкриват се изменения и значими

трансформации в сферата на предприемачеството. Идентифицира се преплитането на различни конструктивни и деструктивни тенденции, което прави развитието доста противоречиво.

Времето след Освобождението е период на *първоначалното натрупване на капитала и осъществяване на Индустриалната революция*. В този контекст се обяснява бързото нарастване броя на фабриките в България. Представа се характерното редуването на стопанския подем с кризи – условия, в които фабричната промишленост се опитва да се стабилизира. Отчита се значението на оформящата се законодателна рамка, уреждаща стопанските инициативи. Подчертава се, че предприетите насърчителни мерки генерират предпоставките за успешно развитие на индустриалния капитализъм. Налага се изводът, че темпът на индустриално развитие е засилен. „Особено силно е развитието на индустриалното предприемачество, безрезервно подкрепено от държавата. Тласък получават *търговското, банковото, застрахователното предприемачество*,... , въпреки че в сравнение с други страни темповете на индустриализация изостават в пъти“. (Христова В. , Подкрепата за предприемачеството в България през вековете – някои аспекти, 2018, стр. 156)

Изследваният период е обект на преобладаващо положителни оценки. Жак Натан отбелязва: „Периодът от началото на XX век до Балканските войни е период на усилено индустриално развитие на България.“ (Натан, 1957, стр. 342)

Третият етап от развитието: между 1912 - 1947 г. се осмисля като силно наситено откъм исторически събития и икономически трансформации време. Това е обяснимо предвид факта, че върху него рефлексират двете Балкански войни, Първата световна война с нейните последствия, кризи, както и Втората световна война с радикалната промяна на историческата ситуация в средата на 40-те години на XX век.

Развитието на предприемачеството се разглежда като съпътствано от непрекъснати промени и предизвикателства. В най-неблагоприятните моменти предприемачите използват алтернативни стратегии, оцеляват и просперират. Провежданата от държавата политика на протекционизъм, както и

антикризисната политика, допринасят за реализиране на стопански инициативи и преодоляване затруднения.

Проследен е процесът на индустриализацията на страната, продължаващ с не особено бързи, но стабилни темпове, при създаване и развиване на нови отрасли. Подкрепя се срещаната констатация за състоянието към края на разглеждания период е следната: функционират предимно предприятия на леката промишленост, изискващи по-ниски капиталовложения; мащабите на тези предприятия не са големи /ок. 26 работници/; техническата реконструкция и приложението на новости в индустрията - по обективни и субективни причини, е затруднено, забавено; производителността на труда все още е относително ниска в сравнение с тази в други по-развити страни. Същевременно се снижава относителният дял на чуждия капитал в индустрията от 16- 18% /1931 г./ на около 12% /1941 г. (Беров, 1974, стр. 104-146)

Изследването полага еволюцията на процесите, свързани с предприемачеството, *върху по общата културна матрица*. В нея се съдържа ключът от обяснителната схема. Икономическите активности са обвързани с една нова, модерна за времето си ментална нагласа и качества на характера на *българина*. От значение е да се проследи успоредно с еволюцията на предприемачеството и с неговите постижения, „*лътят*“, който изминава българското общество, преобразявайки се, при това относително интензивно предвид съкратените исторически срокове, които му са отредени.

В името на едно по-обосновано и обективно представяне на предприемачеството у нас е необходимо да се разбере извършващото се в дълбочината на историческия бит, в нагласи, взаимоотношения и стопански контакти - там, където са „корените“ на нашето предприемачество. Изследвания върху българската народопсихология насочват към напластявания в менталитета, чийто носител е фигурата на прохождащия български предприемач. В тази посока са изказани разсъждения и направени авторови интерпретации, които според нас биха могли да се окажат полезни в последващото изложение.

Важно е да се отчита, че предшестващите появата на първите предприемачи 2-3 столетия са време на патриархалния колективистичен дух на

селската задруга по българските земи. Господстващи принципи са тези на братството, равенството, взаимопомощта, а основен регулатор е общественото мнение, базирано на нравите и обичаите. Поведението е максимално стандартизирано съобразно традиционни образци. Типична е нивелацията и отсъствието на изявен индивидуализъм. Неразвитостта на личностното начало изключва персоналното поемане на отговорност и инициативи. Проучването на традиционната система от ценности показва здрави нравствени устои, намерили израз в качества като: доверчивост, честност, чистосърдечност взаимно уважение и непресметната загриженост за другия. Те са комбинирани с упоритост, търпеливост, трудолюбие, жизнеутвърждаващ оптимизъм. (Личева К., Българското общество, бизнесът и моралът, 2001, стр. 44-45) Трудът е заемал възлово положение. Т. Панов отбелязва, че той е бил издигнат до смисъл на съществуването, мерило за човека и поставен над всяка религия. Той е източник на материални блага, но и на себеуважение. Иван Хаджийски пише че „трудът се осмисля не като лично, а като общо дело - дружно усилие" (Хаджийски, 1974, стр. 52) Основна движеща сила е оцеляването – „оцеляване чрез упорит труд и взаимопомощ", което обяснява и силата на колективистичното начало. Българското трудолюбие е „трудолюбие на бедността, лишено от размах, инициатива, дълбоко покорно на рутината и консерватизма (Рискове на прехода., 1994). Конкретните условия налагат са причина за неувереност в собствените сили, умереност, предпазливост.

Следователно, историческият контекст на проходащото българско предприемачество е неблагоприятен и наред с преодоляване на икономически и политически трудности се изисква преодоляване на дълбоко вкоренените представи и вярвания. Всичко това формира обяснителната рамка на българското предприемачество, много по-различна от западната. Прототип на предприемачеството е занаятчийството при което индивидуализмът кореспондира с духа на благородната съревнователност и сътрудничество, инициативност и утвърждаване на личната отговорност. Излизат на преден план разбиранията за професионална чест, достойнство, почтеност, добра репутация на професионалиста. Те са условия за успеха, а мотивацията се поддържа от

положителната обществена оценка, давана за труда и способностите. Ценени са изобретателността, упоритостта, самодисциплината, всеотдайността и компетентностите, постигнати със системно обучение. В разработката е показано как с установяването на индустриалното общество се осъществяват трансформации в системата от ценности. Хаджийски подчертава, че доминират условията на съперничество при неустановени ясно правила и норми. (Хаджийски, 1974, стр. 151) Мисълта за „догонването“ на по-развитите държави често се развива в стремеж към заимстване и подражателство, а това води до деформации. В същото време българският предприемач проявява изключителната си креативност и целеустременост, генерирайки нови идеи с оглед адаптиране към условията на средата. Той се явява противоречива фигура, пресечна точка на положителни и отрицателни качества, но определено е носител на прогреса. Предприемачът е представен като прокарващ пътя на новите отношения в българското общество.

Четвъртият етап от развитието (1947-1989г.) бележи държавното централизираното социалистическо стопанство. Той е обект на противоречиви оценки, но като цяло е възприет като силно неблагоприятен за развитието на предприемачеството у нас. Възходящата тенденция в развитието се прекъсва във връзка с налагането на планова икономика

Въпреки че индустриализацията на страната продължава с ускоряващи се темпове, действат коренно различни икономически механизми. Анализирано е как с ликвидацията на частната собственост изчезват стимулите за разгръщане на частни стопански инициативи, а ключовият фактор - конкуренцията, не може да прояви градивните си функции. Темповете, пропорциите, икономическите структури и начините на стопанисване не се определят от икономическите закони, понеже централизираните икономически институции функционират, стриктно спазвайки политическите решения.

Посочено е, че освен държавните предприятия, в условия на ограничения остават да функционират някои форми на индустриална стопанска инициатива - главно в сферата на кооперативните сдружения и занаятите. Техният брой чувствително се снижава с годините.

След подема от 70-те години на XX век развитието на България определено тръгва по низходящ ред. Проблемите се задълбочават и към средата на 80-те години е налице икономическа криза. Известният „Указ 56 за стопанската дейност“ е един неуспешен закъснел опит да бъде въведен пазарен механизъм. (Указ № 56 за стопанската дейност /Обн. ДВ. бр.4 от 13 Януари 1989г., попр. и изм./)

В дисертационния труд се отчита колко трудно преодолели и до днес са последиците от налагането „*принципа на уравниловката*“. Почти се заличава една основополагаща ценност – *отговорността* и се провокират качества като *безинициативност, пасивност, незаинтересованост, непоемане на вина*. Потиснати са „предприемаческият дух“ и енергия.

Петият етап: на съвременно предприемачество /от 1989 г. до днес/ е време на нови радикални трансформации, явяващи се обект на по-обстойно разглеждане в изложението на дисертационния труд.

Параграф 2.2. е фокусиран върху развитието на предприемачеството в съвременна България в контекста на връзката: национална специфика - глобални тенденции за устойчиво развитие.

Отчита се, че преходът на нашата страна към нормално пазарно стопанство съвпада с глобализацията на световното стопанство и разгръщащите се тенденции за постигане на устойчиво развитие. Предвид изходното равнище, от което тръгва България след 10 ноември 1989 г., предизвикателствата пред нашите предприемачи са сериозни. В тази връзка - за по-добро разбиране на ситуацията и проблемите в нашата страна, се очертават определящите развитието тенденции в световен мащаб.

1. *Тенденция към задълбочаване процеса на интернационализация и глобализация на икономическите контакти.*

2. *Тенденция към транснационализация на корпорации и банки*

3. *Трансформации в структурата и развитието на основните групи държави*

4. *Интеграционни процеси, водещи до формиране на регионални икономически структури*

5. *Тенденция към нарастване значението на глобалните проблеми, изискващи съвместни усилия за разрешаването*

Налага се разбирането, че процесите в световната икономика в края на XX век и началото на XXI век са сложни, многофакторно обусловени и често противоречиви по характера си, генериращи разнопосочни последици /както положителни, така и отрицателни/.

Представени и анализирани са важни индикатори в бизнес икономиката на ЕС: популация от активни предприятия, новосъздадени предприятия и съотношение към общия брой активни предприятия, коефициент на 1-годишно оцеляване и коефициент на 5-годишно оцеляване, съотношение между малки, големи и средни предприятия и относителната им тежест в икономиките на страните, дял на заетите, предприятия с висок растеж. Съобразно данните от Евростат се открие съществуването на значими различия между държавите-членки на ЕС.

Ситуацията в България в процеса на утвърждаването на пълноценни пазарни механизми е представена на фона на множеството изменения и трудности. В разработката предприемаческата активност у нас се анализира преди всичко през призмата на *сектор „С“ – Преработваща индустрия*, се основава на ползването на икономически показатели за структурна бизнес статистика и демография¹, насочващи към състояние, тенденции, ключови проблеми.

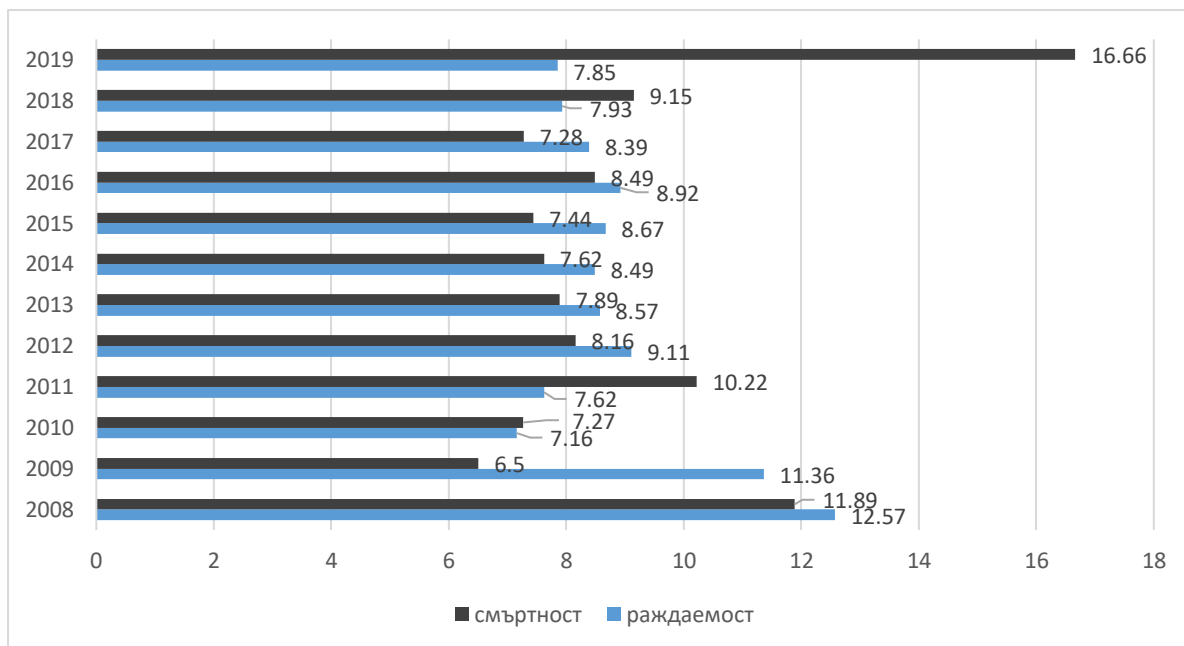
Като постижение е посочено официалното присъединяване на България към Европейския съюз от 1 януари 2007 година, също и ролята на кохезионната и регионална политика на ЕС, на Еврофондовете, на взаимодействието между държавни, местни институции и различни НПО. Положителен момент е разрастването на образованието по предприемачество с оглед овладяване на важни предприемачески компетенции, повишаване професионализма и креативността и като цяло - моделиране на адекватни нагласи за дейност. Обърнато е специално внимание върху динамиката в развитието на МСП,

¹ Статистическа класификация на икономическите дейности в Европейската общност - по **NACE Rev. 2. Евростат.** /последна актуализация 20.07.2022/ **Предприемаческа активност. Производство /Manufacturing/ : сектор „С“ - Преработваща промишленост. /по КИД-2008 /**

изграждащи гръбнака на българската икономика. Поради тежките условия и изпитания, в които са поставени предприятията /цени на тока, вода, суровини, нарастващи разходи за транспорт, непрекъснато вдигане на работните заплати под натиска на синдикатите, намалена платежоспособност на населението и др./, процесът на постигане на устойчиво и балансирано развитие се оказва силно затруднен. Проблематичната институционална среда и технологичните условия възпрепятстват привеждането дейността на МСП в съответствие със стандартите на ЕС. Превалират краткосрочни планове и стратегиите за индивидуално оцеляване.

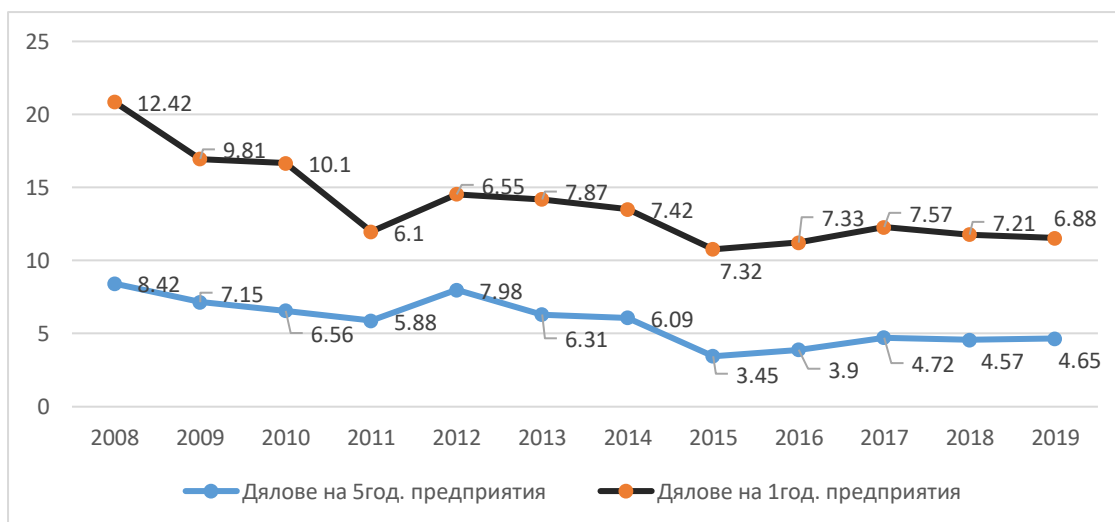
Установява се, че след постъпателно повишаване през годините, броят на активните предприятия през 2019 г. бележи рязък спад. Докато между 2012 - 2018 г. той гравитира около 32 000, то през 2019 г. е 31 076, което показва чувствително свиване в сектора. През 2019 г. ситуацията довежда до чувствително намаляване на активните предприятия в сектора – до 31 076 бр. Структурата на предприятията по размер в общи линии се запазва постоянна, с явен превес на МСП.

Раждането на нови предприятия често се разглежда като един от ключовите фактори за създаването на работни места и икономическия растеж. Смята се, че раждането на предприятия повишава конкурентоспособността на предприемаческата популация. От данните в диаграмата на фиг. 1 е видимо, че непосредствено след влизането на България в ЕС раждаемостта на предприятията изключително се увеличила. В навечерието на нова криза в световен мащаб през 2019 г. обаче изпъква силно неблагоприятната тенденция към рязко преустановяване дейността на предприятия в преработващата промишленост.

Фиг. 1. Коефициент на раждаемост и коефициент на смъртност на промишлените предприятия в България /%/ - Производство: сектор „С“ – Преработваща промишленост Източник: Разработена от автора по данни на Евростат

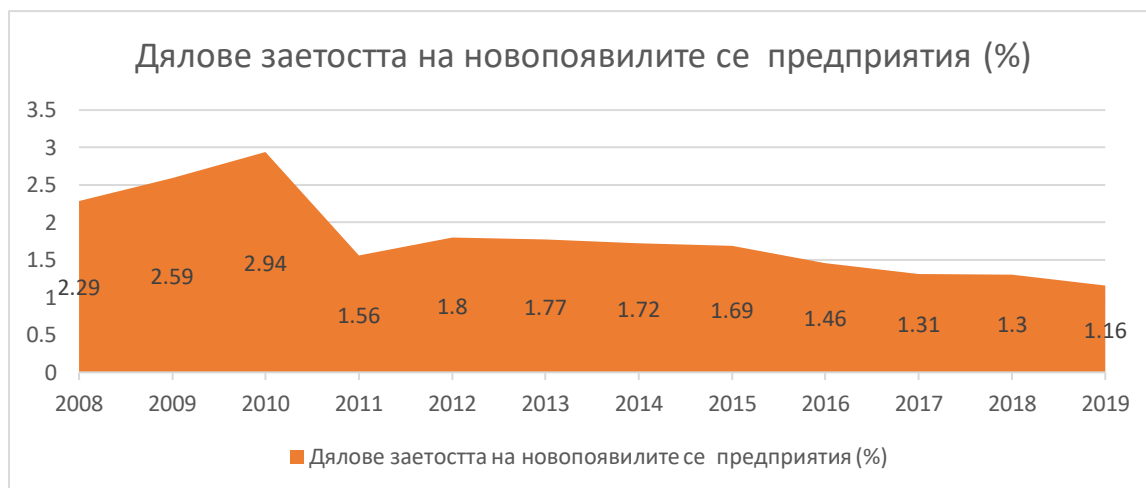
Както е видно от диаграмата на фиг. 2 при икономическата динамика в страната относителният дял на 1-годишните предприятия чувствително надхвърля този на 5-годишните.

Фиг. 2. Дялове на 1-годишните и дялове на 5-годишните предприятия в бизнес съвкупността в България /%/

Източник: Разработена от автора по данни на Евростат

Изпъкващите от фиг. 3 промени в заетостта при новопоявилите се предприятия у нас са свидетелство за последователно задълбочаваща се неблагоприятна тенденция. Най-ниски са стойностите за 2019 г. Динамиката на икономическата среда възпрепятства новосъздадените предприятия да се разрастват и разгърнат потенциала си.

Фиг. 3. Дялове на заетостта при новопоявилите се предприятия в България /%/

Източник: Разработена от автора по данни на Евростат

Относно *индикатора: Среден размер на новосъздадените предприятия* са показателни данните на фиг. 4. С изключение на 2010 г., когато *броят на заетите е бил около 7 човека*, през останалите години новосъздадените предприятия наброяват малко повече от *3 заети*, а от 2016 г. се забелязва и по-сериозен спад - *под 3 бр. заети*. Тревожна е статистиката за 2019 г., когато заетите в предприятията са 1,16 човека или практически погледнато - в новосъздаваните предприятия се ангажира 1 лице, изпълняващо разнотипни функции. Това сочи много силно ограничения мащаб на дейността.

Фиг. 4. Среден размер на новопоявилите се предприятия в България /брой/

Източник: Разработена от автора по данни на Евростат

Продукцията на промишлените предприятия в сектор „С“ - Преработваща промишленост за 2020 г. бележи стойност от 61 759 156 хил. лв., което е значително над стойностите в Добивна промишленост /3 097 435 хил. лв./, Производство и разпределение на електрическа и топлинна енергия и на газообразни горива /7 005 546 хил. лв./, Доставка на води; канализационни услуги, управление на отпадъци и възстановяване /1 795 884 хил. лв. (НСИ, Статистически годишник. , 2021)

Данните на НСИ от последните години сочат, че процесите на промяна в структурата на българската преработваща промишленост продължават, като "традиционни" за българската промишленост икономически дейности губят позиции при броя на наетите лица за сметка на икономически дейности, с висока добавена стойност /автомобилната индустрия, производството на компютърна и комуникационна техника, електронни и оптични продукти; електрически съоръжения, машини“. (Алексиев, Я. Как се променя промишлеността в България?, 2019)

В разработката се прави опит да се обвържат така поставените проблеми с тенденциите в *развитието на териториалните единици в България*. За целта се използва класификацията на икономическите дейности NACE Rev.2 съвместно с класификацията NUTS 2 относно **статистическите райони**.

Обобщено, изпъкват два района Югозападен и Южен централен, които бележат най-високи стойности по отношение: съвкупност от активни предприятия в сектор „С“, заплати и възнаграждения, заети лица, темп на нарастване на заетостта. В същото време Северозападният район показва най-ниски стойности по всички показатели. Като цяло северните райони се развиват с по-забавени темпове на фона на южните райони в страната. Открити са явни диспропорции в развитието на отрасъла в териториален аспект. Общият извод е, че в страната ни са налице силно проблемни и неотговарящи на изискванията на ЕС за приобщаващо развитие области, както и цялостно изоставане на фона на другите страни-членки на ЕС. (Коцева-Тикова, 2022, стр. 92-129) Назрява въпросът за належаща необходимост от добър диалог между държавните структури и общините във връзка със съдействието за отпускане на средства по кохезионни програми, за изграждане на гъвкави финансови механизми, за поемане на отговорности.

Във връзка с преследване на идеята за постигане на устойчиво развитие се привеждат данни от НСИ, по които се съди за състоянието в страната и за евентуални проблеми. Като ориентир е възприето отношението към околната среда и иновациите, представено под формата на вложени разходи, имащи дългосрочна възвръщаемост. Приведени са данни във връзка с емисиите на вредни вещества, разходи за опазване и възстановяване на околната среда по посока премахване на замърсяването - резултат от производствени и други процеси, образувани производствени и опасни отпадъци, разходи за научно-изследователска и развойна дейност, инвестиращи в иновации с отговорност към околната среда и осигуряващи устойчивост на негативни въздействия.

Правилно е да се обобщи, че посочените данни от НСИ свидетелстват за развитие на българския бизнес, в т.ч. индустриално предприемачество, доста различаващо се от изложените в концепцията за УР изисквания. Предстои сериозна работа при целенасочено изучаване на ситуацията.

След всичко посочено до тук считаме, че е актуален въпросът за осъществяване на проучвания върху съвременната делова практика у нас. Стремелът да се извърши *собствено емпирично проучване* е инспириран от

желанието да се изясни именно как се позиционира предприемачеството в България през последните години.

Параграфи 2.3. и 2.4. засягат **методологията и методическият инструментариум на изследването.** Свързани са с разработването на изследователската стратегия за проучване на предприемачеството в съвременна България. Представя се общата концептуална рамка, основните стъпки за провеждане на емпиричното проучване и се конструира системата от емпирични показатели за набиране на емпиричните данни. Очертава се основни фази на изследователската работа.

Първа фаза: подготовка на емпиричното проучване. Тя обхваща: дефиниране на проблемната ситуация, очертаване целите и определяне на ключовите моменти на изследването, формулиране на хипотезите, набелязване източниците на информация, целевата съвкупност от респонденти, а също подхода, методите на работа и т.н.

Втора фаза: „пробен пилотаж“ /апробация/. Тя е междинна фаза, която включва тестване пригодността на изготвената анкетна карта и нанасяне на необходимите корекции.

Третата фаза: същинска. Това е практическата част, която обхваща реалното осъществяване на емпиричното проучване в рамките на предвидения график при спазване на организационния план. Набират се на първичните данни.

Четвърта фаза: обработка на емпиричните данни и установяване стойностите на избраните индикатори.

Пета фаза: интерпретация на резултатите от проведеното емпирично проучване.

Включват се типологизации и обобщения на актуалната емпирична информация. Верификация на хипотезите. Обосноваване и аргументиране на изследователската теза на дисертационния труд. Формулиране на изводи и предложения за подобряване на състоянието.

Едва на тази база може да се пристъпи към конструирането на апробативен модел за развитие на българското предприемачество.

В рамките на анкетното проучване *изследователската работа е структурирана* в пет, обвързани помежду си *раздела*. Всеки от разделите задава определени критерии, по които се изисква и се класифицира първичната информация.

Раздел 1: Профил на респондента

Раздел 2: Профил на предприятието

Раздел 3: Развитие и параметри на бизнеса. Перспективи

Раздел 4: Стартиране и мотивация за дейност

Раздел 5: Финансиране, материален статус. Европодкрепа

Представените в анкетната карта въпроси са от затворен тип с оглед улесняване на респондентите за по-експедитивно попълване. Част от въпросите допускат избирането на повече от един отговор /въпроси с множествен отговор/.

Считаме, че избраните емпирични индикатори спомагат за референция с реалната социално икономическа практика. Върху системата от индикатори рефлектират влиянията на множество фактори: на макросредата, микросредата и личността на предприемача.

Системата от емпирични индикатори в проучването е конструирана базата на определени приоритети, кореспондиращи пряко или косвено с актуалността на въпросите за устойчивото развитие на обществото и бизнеса. От значение е чрез нея да се достигне до идентифицирането на действителните намерения на предприемачите, до тенденциите и ключовите фактори за развитието на предприемачеството в нашата страна.

ГЛАВА ТРЕТА. ПРИЛОЖНИ АСПЕКТИ ПРИ ИЗСЛЕДВАНЕ НА ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВОТО В БЪЛГАРИЯ

Глава трета е разработена в обем от 80 страници. Изложението организирано в три параграфа с подчертана практико-приложна насоченост.

Параграф 3.1. съдържа богат емпиричен материал, онагледен графично. Основен метод за набиране на емпиричните свидетелства е анкетно проучване на тема: „Изследване нагласите и поведението на съвременните български

предприемачи“, осъществено през периода декември 2022 г. - март 2023 г. Проучването обхваща 50 броя респонденти от различни части на страната и различни типове населени места. Събраният емпиричен материал впоследствие е обработен, като данните са подложени на анализ, синтез, интерпретации и обобщения. Те са основата за достигане до по-задълбочено и обективно разбиране на изследваните актуални проблеми и за оформяне насоките и конкретните препоръки за изменения в практиката. Попълването на анкетните карти е осъществено, както пряко /в непосредствена лична комуникация/, така и косвено /on-line/. Гарантираната анонимност на лицата се явява условие за откровени и коректни отговори.

Посредством въпросите от първия раздел се очертава *профилът на респондентите*. Констатира се обхващането на съвкупност от предприемачи с хетерогенни характеристики по различните признаци: възрастова структура, пол, образователно равнище и вид образование, владение на чужди езици, предшестваща ангажираност и др. Относно позицията на респондентите в техните организации бе установено, че в проучването попадат 14% собственици, 24% представители на висшия управленски персонал, а останалите 62% покриват тези две категории едновременно. В много случаи се оказва, че въпреки образованието си, респондентите не разполагат с достатъчни предприемачески знания и компетенции и се нуждаят от допълнителна подготовка. По-голямата част от тях - 58% декларират и липса на управленски опит при стартиране на предприемаческата си дейност. /вж. фиг. 5/

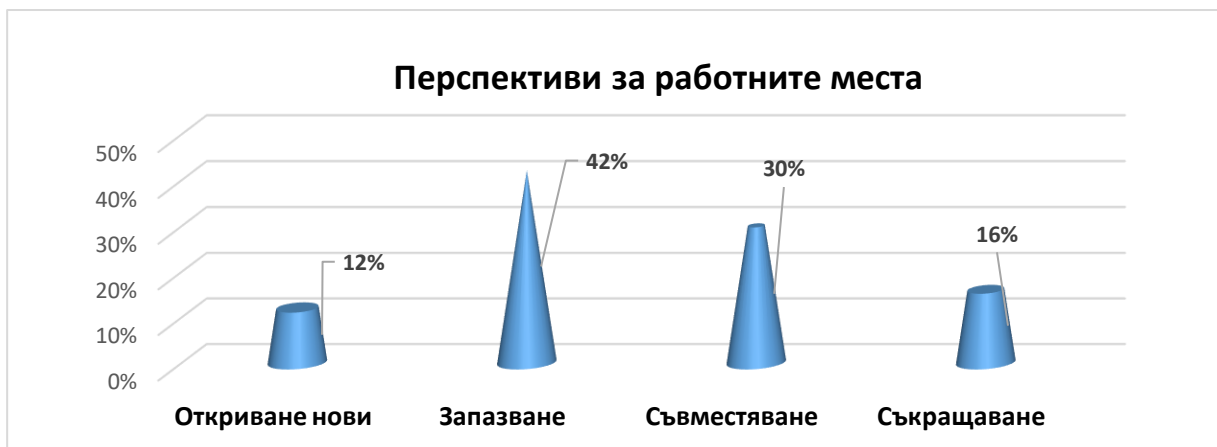
Фиг. 5. Резултати от анкетно проучване – въпрос № 1.9.

Очертава се своеобразен бизнес портрет на предприятията, обхванати в извадката. Юридически им статус е различен: ЕТ - 38% , ЕООД - 34%, ООД - 24%, АД - 4%. Повечето от тях 68% са стартирали дейност относително скоро - между 2013 и 2022 г. Прави впечатление, че предприятията, чиято основна дейност е единствено производство, са 44%, докато 56% развиват и други дейности. Това съчетаване на дейности е типично за съвременните български предприемачи, съобразно условията, в които са поставени. В унисон са и данните относно мащаба на дейност. Най-многобройни се оказват представителите на микропредприятията - 68% /вж. фиг. 26/. Доминират структурите на дребния бизнес, проявяващ гъвкавост и адаптивност спрямо конюнктурата на съвременните пазари. Въпреки че повечето от предприятията наемат външни лица, в значителна част от тях участниците са плътно обвързани на роднински принцип. По отношение информацията за работната заплата констатациите не са оптимистични /фиг. 6/.

Фиг. 6. Резултати от анкетно проучване – въпрос № 2.6.

Успоредно с това неблагоприятни са и тенденциите за близките години. В контекста на макроикономическата ситуация, реалната възможност за увеличаване почти не съществува. До голяма степен обвързан с това е и проблемът за перспективите относно работните места в предприятията. Едва 12% от предприемачите заявяват намерения за откриване на нови работни места, търсейки възможности за постигане на относителна устойчивост в общата несигурност и нестабилност на средата /фиг. 7/

Фиг. 7. Резултати от анкетно проучване – въпрос № 2.8.

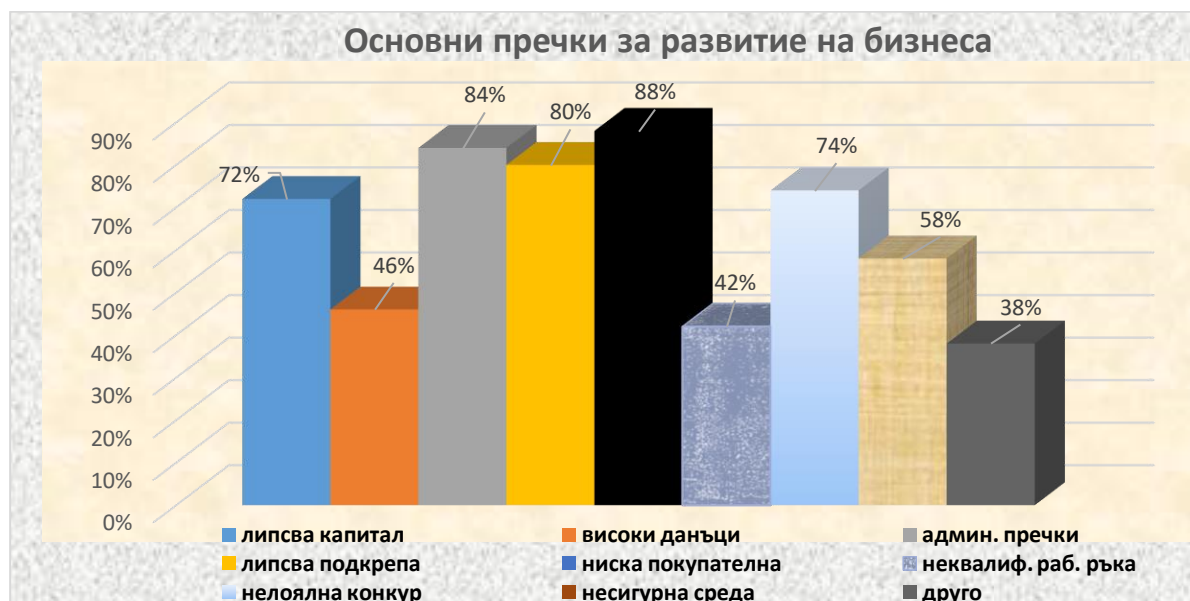
По отношение крайния финансов резултат за предходната година - печалба заявяват 30% от респондентите, минимална печалба 38% и загуба 32%. Това насочва към разбирането, че конкуренцията и завишените изисквания при преход към устойчивост засега са трудно преодолимо предизвикателство за българските предприемачи.

Във връзка с нагласите на предприемачите, считаме за положителен фактът, че 30% от тях осъзнават необходимостта от екологосъобразна дейност и въвеждат адекватни на изискванията иновации. При 28% от анкетираните в преработващата индустрия съобразяването с по-високи изисквания се дължи на принуда. Други 28% не прилагат съответните иновации поради липса на достатъчно средства, а 14% не считат за необходимо да се съобразяват със съвременните екологични стандарти и демонстрират максимално ниска степен на подготвеност за своята дейност. Подобно поведение е недалновидно. /Фиг.8/

Фиг. 8. Резултати от анкетно проучване – въпрос № 3.2.

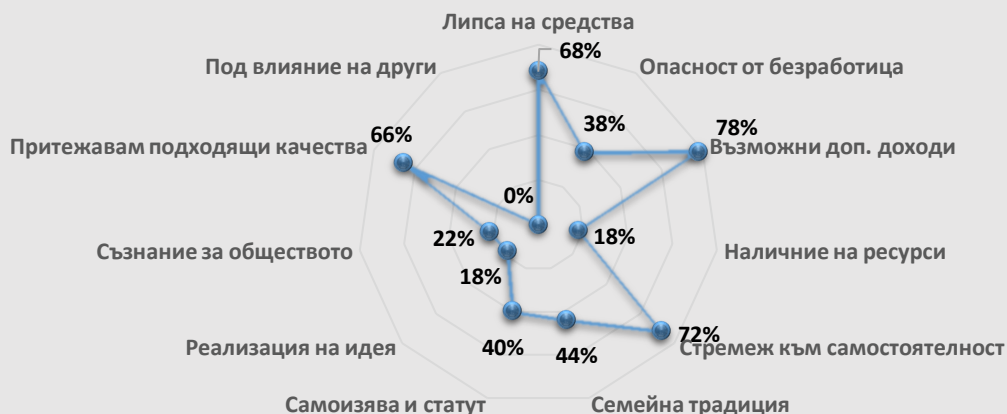
Сред многобройните трудности и пречки, които предприемачите срещат към настоящия момент, най-явно изпъкват: намалената покупателна способност на населението, административните пречки, липсата на подкрепа от страна на законодателството и нормативната уредба. /виж фиг. 9/ Това дава своето отражение върху плановите по отношение на бъдещия бизнес, иновационните нагласи и проекти. Според нас, готовността за поемане на рискове е разумно премерена.

Фиг. 9. Резултати от анкетно проучване – въпрос № 3.5.

Специално внимание заслужават проблемите около стартирането на предприемаческата дейност. **Мотивите за стартиране** на бизнеса се явяват показателен момент при изясняване на предприемаческото поведение в България, като много добре презентират очакванията на предприемачите. Самите мотиви са разностранни, кореспондират с базови и социални потребности. В някои случаи предприемачеството има характер на принуда, свързана с оцеляването, в други - водещо е очакването за сериозни финансови приходи, осигуряващи материално благополучие и удовлетворителен начин на живот. Значимо място се отрежда и на стремежа към самостоятелност. Съзнанието за ангажираност в решаване на широк кръг от проблеми, надхвърлящи техните собствени, се идентифицира при малка част от настоящите български предприемачи. /фиг. 10/

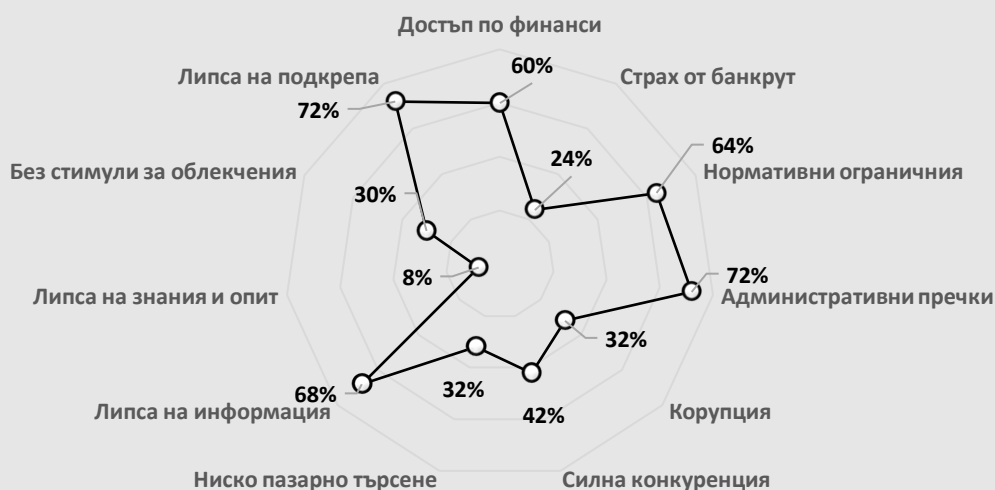
Мотиви за стартиране на бизнес

Фиг. 10. Резултати от анкетно проучване – въпрос № 4.1.

Като цяло мотивацията при стартиране на бизнес е висока и продължава да се поддържа в процеса на настойчиво преодоляване на различни трудности. Сред тях са: липсата на подкрепа в държавната политика и местните власти, нормативни ограничения, административни пречки, корупция и силна конкуренция, финансови проблеми, трудности при наемане на персонал и др. /вж. фиг. 11/

Основни пречки при стартиране на бизнес

Фиг. 11. Резултати от анкетно проучване – въпрос № 4.2.

Най-ясно положителната нагласа по отношение на предприемаческата дейност изпъква от преобладаващото виждане на българските предприемачи за тяхната работа като увлекателна интересна, предизвикателна. Това е в основата на поемането на рискове, търсенето източници на финансиране стремежът към самоусъвършенстване посредством образование, самообразование. /фиг. 12/

Фиг. 12. Резултати от анкетно проучване – въпрос № 4.8.

Трудностите, с които предприемачите в сектор „С“ - Преработваща промишленост се сблъскват **при наемане на персонал**, са многопосочни. Сред тях респондентите най-силно открояват: *персонал без необходимото образование и култура* - 62%, следвано от *персонал без конкретна квалификация и опит* - 54%. Видимо, осигуряването на подходящ персонал - достатъчно образован, квалифициран, мотивиран за работа, отговорен и лоялен, се оказва сериозно предизвикателство. В условията на ограничен бюджет обаче много голяма част от предприемачите - 42% не провеждат обучения за повишаване квалификацията на своя персонал. Този момент е противоречив. Все повече в средите на предприемачите се осъзнава, че абсолютно условие за успех е непрекъснатото придобиване на нови комплексни знания и умения, осигуряващи адаптацията им към динамичната пазарна среда.

От емпиричното проучване изпъква потребността от издигане нивото на подготовка, като тя следва да се разбира не е единствено в професионален, но и в по-широк мащаб. Категорично доказателство за това са констатациите за *ниско ниво на предприемаческата култура в България*. Респондентите са почти единодушни относно несъответствието на поведението с изискванията за

осъществяване на цивилизовани делови отношения, показват неудовлетвореност от професионалната среда, в която функционират. Изводът, който можем да направим, е че българската предприемаческа култура все още се намира в процеса на своето формиране. В този процес тя е подложена на влиянието на противоречиви сили, включително силно ерозивни фактори.

От проучването добре изпъква, че значителна част от предприятията в страната са на ръба на оцеляването, поради липсата на надеждни източници на финансиране. Най-тежки са финансовите проблеми, пред които МСП се изправени при всеки опит да реализират свои проекти, включително и свързани с решаването на екологични и социални проблеми. Неблагоприятни са условията по отношение кредитирането на бизнеса от страна на банкови институции и е налице неудовлетвореност от множеството бариери за достъп до европейски средства и от начина на разпределението им.

Сред затрудненията при постигане желаното финансиране по европейски програми водещи са: усложнените условия, множеството бюрократични процедури, недостатъчната информираност. За част от българските предприемачи подобни програми не представляват интерес и/или не пораждат доверие. При настоящата криза в страната и света, нерешени удовлетворително въпроси относно финансирането, изправят развитието на предприемачеството пред особени изпитания. Това с най-голяма сила важи за малкия бизнес. Следователно, в България условията за финансиране на бизнес-начинанията определено са неблагоприятни и е належащо да се потърсят пътища за подобряване характеристиките на финансовата среда.

В контекста на посоченото може да се възприеме и отношението към налаганите на предприемаческия бизнес приоритети. Перспективите на предприемаческата активност у нас се обвързват с нагласите по отношение и концепцията за устойчивото развитие - степента, в която тя бива споделяна. Резултатите показват преобладаващо критично възприемане на тази концепция - с известни резерви и съображения за момента. По наше мнение те имат по-скоро конструктивен характер, насочват към потребността от преосмисляне на тази

важна съвременна концепция по посока към възможностите за нейното практическо приложение. /фиг. 13/

Фиг. 13. Резултати от анкетно проучване – въпрос № 3.10.

Целесъобразно и коректно осъществяване на процедурите по предоставяне на съответните средства, следва да улесни българските предприемачи да се възползват от предимствата, за да стартират и развиват успешно своя бизнес. Това е възможният начин за постигане на очертаните стратегически приоритети: *интелигентен растеж* на базата на икономика на знанията и иновациите; *устойчив растеж*, подкрепящ конкурентоспособна, екологична, ефективна икономика, която ползва отговорно ресурсите; *приобщаващ растеж*, насърчаващ териториалното и социално сближаване и подкрепящ високи равнища на заетост в икономиката.

Приведените емпирични данни позволяват да се вземе отношение към издигнатите в проучването работни хипотези, а именно:

Хипотеза 1: Налице е положителна нагласа за предприемаческа активност и висока мотивираност от страна на предприемачите за работа, въпреки неблагоприятните условия.

Хипотеза 2: С оглед на адаптацията към най-новите тенденции и предизвикателства, българските предприемачи се нуждаят от нови знания, умения и компетентности, които да им осигурят конкурентни предимства.

Хипотеза 3: Съществува потребност от институционална, информационна, финансова, научно-техническа подкрепа, в която активно да се включат

държавата, местните власти и Еврофондовете, насочвайки българското предприемачество по пътя на устойчивото развитие.

Събраните и обработени емпирични свидетелства верифицират издигнатите хипотези.

Резултатите от емпиричното проучване и техните интерпретации са добра база за синтетична работа върху проблемите на българското предприемачество. Те осигуряват градивен материал за извеждане на приоритети, насоки и препоръки по пътя към постигане на устойчиво развитие.

В **параграф 3.2.** се прави опит да се идентифицират ключовите проблеми, като се очертаят възможности за успешно и устойчиво развитие на предприемачеството.

Пътят към предприемаческия успех се търси по посока *взаимодействието между предприемача и средата за функциониране*. **Средата** - националната, европейската и глобална, със съответните особености, изисквания и предизвикателства определя рамковите условия за развитието на предприемачеството. По отношение на средата: законово-нормативна; административна; институционална; информационна; научно-технологична; иновационна; финансова; обществена; бизнес среда и т. н. в дисертационния труд се представят редица неблагоприятни характеристики, възпрепятстващи развитието на предприемачеството у нас. Достига се до изводите:

1/ Ситуацията в страната категорично не благоприятства развитието на устойчиво предприемачество.

2/ Съществува актуална необходимост от сериозни промени за обезпечаване обективните и субективни предпоставки за желание проспери

Застъпва се разбирането, че определящи насоки във връзка с предстоящата промяна се явяват образованието и професионалната подготовка на предприемачите, иновационната активност, управлението на мотивациите, финансирането. Особено значение има институционалната подкрепа.

Набелязани са съответни пътища за промяна:

- ефективна законова уредба по отношение дейността на стопанските субекти;
- ясни правила и закони, важащи за всички;

- оптимално синхронизиране на между европейското и българското законодателство по въпросите, засягащи предприемаческата дейност;
- коректно, качествено, бързо административно обслужване;
- данъчни облекчения като инструмент за насърчаване на МСП;
- облекчаване на регистрационните режими и преференции за „стартовия период“ на предприятията;
- разширяване на вариантите за финансиране;
- оптимизиране на кредитирането;
- улеснен достъп до субсидиране от Еврофондовете и увеличаване степента на усвояване на средствата;
- подобрен достъп до информация;
- експертна помощ от консултантски фирми;
- запознаване с признати международни стандарти, по отношение на околната среда;
- прозрачност на действия и процедури;
- последователна политика за защита на конкуренцията;
- обезпечаване със суровини и др. на подходящи цени;
- ограничаване ръста на „сивия сектор“ в икономиката;
- взаимопомощ, сътрудничество и разпределяне на отговорностите между държава, банки, дребен и среден бизнес и т.н.;
- мрежи за подкрепа на предприемачеството;
- възможност за получаване на „втори шанс“;
- обновяване материално-техническата база на МСП и промени в организацията на труд с оглед повишаване на рентабилността и производителността;
- оптимизиране на образователната и професионална структура;
- развитие на човешките ресурси посредством влагане на инвестиции за развитие на знания, умения, компетентности, отговарящи на практически нужди;
- стимулиране на предприемаческия дух и иновационната активност;
- определяне на национални иновационни приоритети;
- осигуряване на условия и стимули за приоритетно развитие на производството пред търговията и услугите;

- преодоляване дисбаланса в развитието предприемаческия потенциал в различните райони за планиране у нас;
- подобряване достъпа до местни и глобални пазари;
- повишаване покупателна способност на база подобро жизнено равнище, овладяна инфлация, стабилни пазари на труда, ръст на възнагражденията и др.;
- гъвкави бонус схеми за мотивиране на персонала;
- овладяване на добри практики;
- ясни приоритети на всички нива и безкомпромисно съблюдаване.

Към това следва да се добави необходимостта от:

- стимулиране на бизнеса /стартиращ и развиващ се,/ чрез осигуряване защитеност правата на предприемачите;
- социална сигурност;
- повишаване доверието в рамките на общността и коригиране отрицателни обществени нагласи по отношение на предприемачеството;
- по-добро разбиране на отговорностите в духа на концепцията за устойчиво развитие;
- издигане нивото на предприемаческата култура в България;
- укрепване чувството за удовлетвореност;
- поддържане стремежа към развитие, усъвършенстване, устойчивост;
- все по-сериозно включване на бизнес механизми при решаване на социални проблеми.

Благоприятстващи фактори са:

- семейна среда, която активно подпомага финансово предприемача и го подкрепя морално;
- развиването на личностните умения, натрупването на опит, повишаване на образованието и практическата пригодност;
- мотивация за работа при наличие на предприемачески дух и потенциал;
- възможността да се ползва и преосмисля чужд опит.

По отношение на *предприемачите*, нашето разбиране е че трябва да се работи върху промяната на менталитет и делови нагласи, да се преодоляват

деструктивни представи от миналото, да се издига нивото на предприемачеството образование и се поддържа високата мотивацията. Като особено важно предпоставка за формиране на новия тип предприемачи се счита координацията между частните компании и публичните институции /университети, изследователски институции/. Това кореспондира с глобалната потребност за преход към растеж, базиран на знанието.

В разработката са визирани най-важните личности качества на успешния предприемач – характеристики, съответстващи на актуалните потребности и изисквания на времето. Ударение се поставя върху необходимостта да се развие мотивацията за поемане на отговорност - още повече, че *отговорността е ключов момент в концепцията за устойчивото развитие*. Осъзнаването и поемането на високи социално-екологични отговорности се възприема като „процес на учене“. Нужно е съобразяване със стандартите за цивилизовани взаимоотношения и стабилна ценностна система като основа на етично и отговорно бизнес поведение в рамките на предприемаческата екосистема.

Параграф 3.3. *засяга изработването модел на устойчиво развитие на предприемачеството в България.*

Считаме за необходимо вземането на отношение по въпроса за изпълнимостта на поставените в основните стратегически документи цели и задачи. Внимателният анализ на ситуацията в нашата страна, а и извън нея недвусмислено показва, че обявеният времеви хоризонт за постигане на устойчиво развитие и устойчиво предприемачество - 2030 г. е нереалистичен и следва да бъде зададен нов. Налице е противоречие между цели и възможности – т.е. между политиките за устойчиво развитие и реалностите.

Разсъждава се върху система от бариери, рискове и предизвикателства, налагащи преосмислянето на прехода. Считаме също, че концепцията за устойчивото развитие не би могла да се приложи ефективно у нас в абстрактната си теоретична вариация без да се пречупи през уникалните характеристики на българската действителност и бизнес практика.

Достига се до разбирането, че за устойчиво развитие на предприемачеството в българските условия следва да се приложи подходящ за адаптации модел.

Представяме нашето виждане за процеса на реализацията на идеята за устойчиво предприемаческо в България. Това включва маркиране нивата на общност и субординация:

Първо ниво: глобална европейска рамка за устойчиво развитие

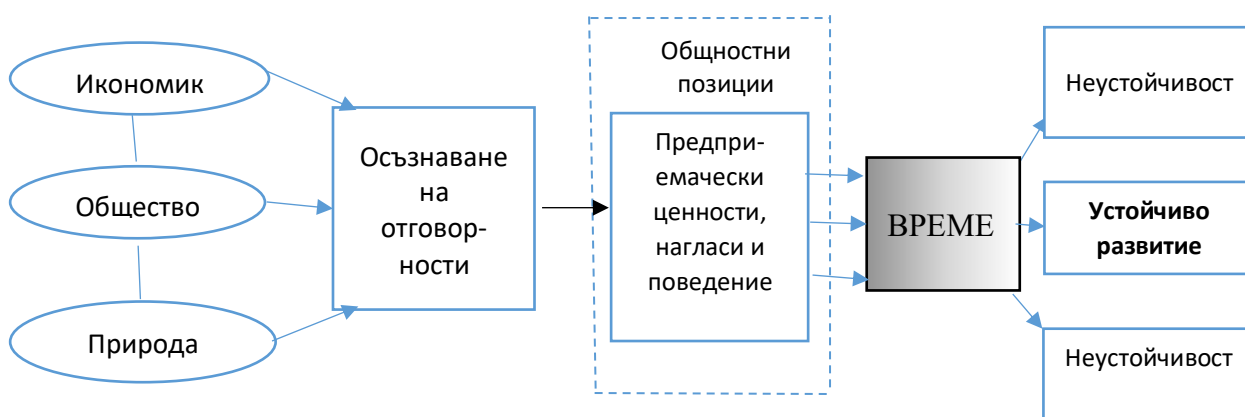
Второ ниво: национална рамка за устойчиво развитие

Трето ниво: предприемачеството на национално-стратегическо равнище

Четвърто ниво: предприемачески бизнес практики в България

Процесът предполага наличие на достатъчно време, а крайните цели имат дългосрочен характер и следва да се явят под формата на положителни ефекти в трите ключови области за постигане на устойчивост.

Обръща се внимание на факта, че устойчивото развитие следва да се разбира не като състояние, а като процес. В този дух е разработен *Обобщен изходен модел на процес, насочен към устойчиво развитие* /вж. фиг. 14/. Особеност на модела е въвеждането на ключовия компонент - параметъра „време“.

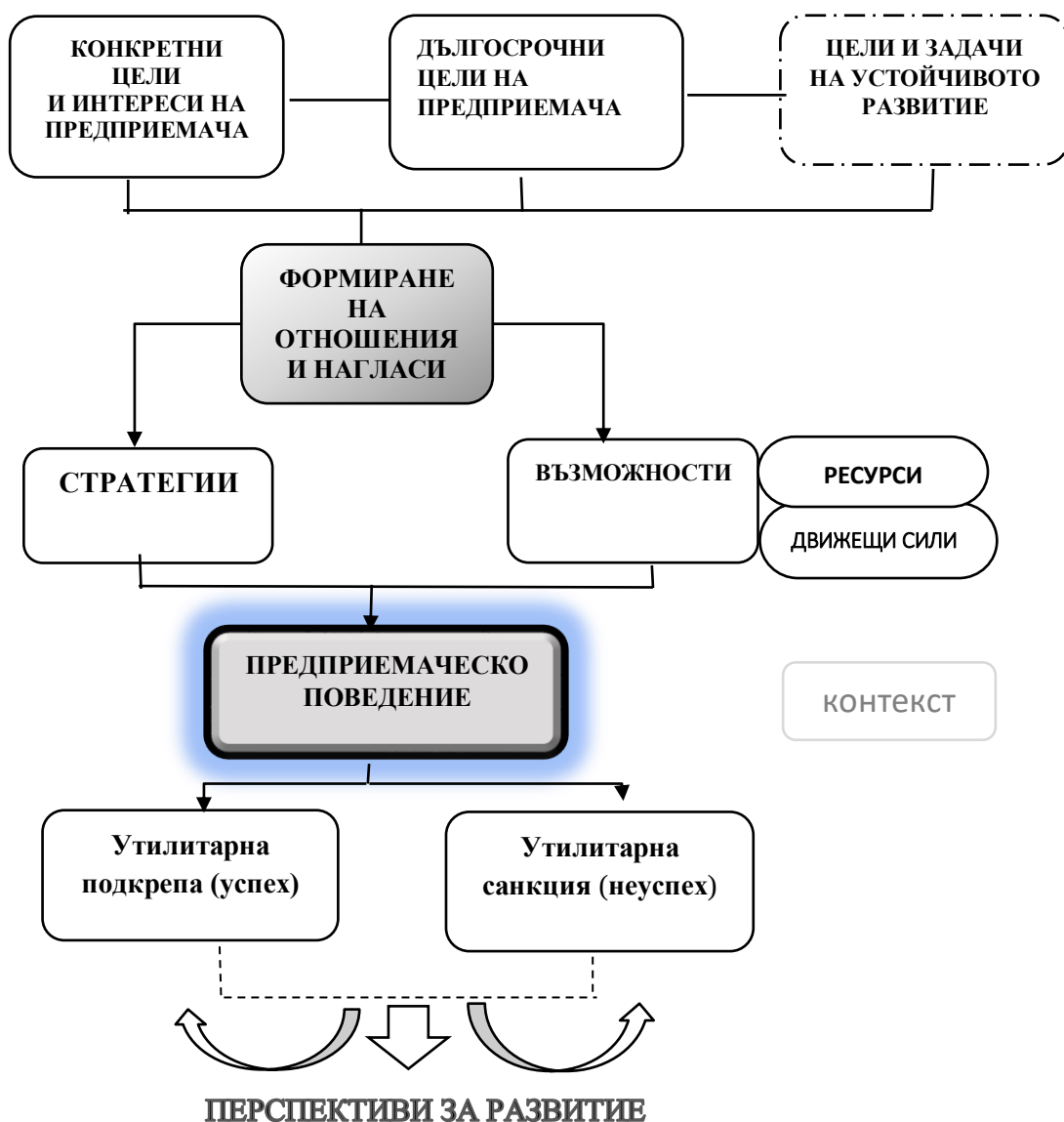
Фиг. 14. Обобщен изходен модел на процес, насочен към устойчиво развитие
Източник: Автора

По наше виждане постигането устойчиво развитие може да се осъществи *поетапно*. В тази връзка представяме последователност от стъпки, групирани в няколко етапа на развитие.

За целите на апробацията е изработен и обоснован модел за развитие на устойчиво предприемачество в нашата страна. /вж. фиг.15/ Това е *Поведенческият перспективен модел*, отличаващ се с подчертан оценъчен

момент. Фокусът на модела е върху ролята на последствията за стимулиране на предприемачите към отговорно поведение в духа на дългосрочни цели и задачи.

В изходните позиции на модела са заложени *цели и задачи*, надхвърлящи непосредствените интереси на отделния предприемач. Представена е субординация на приоритети. В този дух се формират *отношенията и нагласите* и се постига определено ниво на *осъзнаване на отговорностите*. Моделът ясно прокарва връзката с концепцията за УР, като отношението към нея в голяма степен предопределя успеха или неуспеха на предприемача.

Фиг. 15. Поведенчески перспективен модел на ниво „предприемач“
Източник: Автора

От особена важност за нас е *отношението на действащите предприемачи* към предложената моделна конструкция във връзка с пригодността ѝ да участва при решаване на актуални проблеми.

С оглед *валидиране и евентуално подобряване*, моделът бе обсъден съвместно с представители на практиката. Моделът бе квалифициран като актуален, логически издържан и подходящ за приложение в бизнес среда. Изразена бе надеждата, че той ще е полезен, както за стартиращи нови компании, така и за вече действащи от години върху полето за бизнес.

Следва да се подчертае, че представеният и обоснован модел е насочен към стимулиране на отговорна предприемаческа активност. Той няма претенции за изчерпателност, а по-скоро е опит за открояване възможностите за положителни промени и постигане устойчиво развитие на българското общество при водещата роля на предприемачеството.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключението на дисертационния труд се обобщават постигнатите резултати. Емпиричните анализи са основание за оформяне на по-синтезирани изводи, подкрепящи изследователската теза на дисертационната разработка. Изводите и приложените препоръки са ориентирани към открояване на възможности за стимулиране на предприемаческата активност и постигане конкурентни предимства за националната ни икономика при съвременните условия.

IV. СПРАВКА ЗА НАУЧНИТЕ И НАУЧНО-ПРИЛОЖНИТЕ ПРИНОСИ В ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Върху основата на проведеното теоретично и емпирично изследване могат да се открият следните по-съществени приносни моменти в дисертационния труд:

1. В резултат на задълбочено проучване на литературни източници е проследен генезисът на предприемаческата институция и нейното значение в развитието на обществата. Дефинирани са същността и обхватът на базовите понятия „предприемач“ и „предприемачество“. Това не е самоцел, а се обвързва с еволюцията на явленията в нашата страна, като се очертават исторически обусловени особености, проявяващи се на фона на разгръщащите се съвременни глобални тенденции.

2. Разгледани, обобщени и критично анализирани са схващания и постановки във връзка с изясняване на устойчивото развитие и разбиране на новите отговорности към предприемачите. На тази база е надградена представената в дисертационния труд авторова позиция и съответни интерпретации, засягащи възможностите за практическа реализация при съвременните условия.

3. Разработен е методологически инструментариум и е проведено емпирично проучване върху съвременното българско предприемачество във връзка с отчитане възможностите за преход към устойчиво развитие. Анализът на резултатите от практическото проучване позволи да бъдат идентифицирани значими проблеми, открити приоритети и очертани насоки за положителни промени в предприемаческата практика у нас.

4. При отчитане изискванията на концепцията за устойчиво развитие и съобразяване със спецификата на актуалната ситуация, е разработен и обоснован авторов модел, насочен към стимулиране развитието на отговорно и устойчиво предприемачество в България.

V. СПИСЪК НА ПУБЛИКАЦИИТЕ НА ДОКТОРАНТА

Статии

Личев, А. Предприемачеството от Възраждането до средата на XX век - практическата интерпретация на зараждащата се българска предприемаческа култура - *Годишен алманах „Научни изследвания на докторанти”, СА „Д. А. Ценов”, Свищов: АИ Ценов, 2 декември 2022, ISSN: 1313-6542*

Личев, А. Концепцията за устойчивото развитие - предизвикателство за съвременното предприемачество. - В *"Социално-икономически анализи," ВТУ "Св. св. Кирил и Методий", т. 14, кн. 1, 2022, УИ, с. 9-20, DOI: <https://doi.org/10.54664/IJCM3961>*

Научни доклади

Личев, А. Зелената икономика и предприемачеството. - *Международна научно-практическа конференция „Устойчиво развитие и социално-икономическа кохезия през XXI век – тенденции и предизвикателства“, Свищов, АИ „Ценов“, 8-9 ноември 2021, с. 740-748, ISBN: 978-954-23-2070-8*

Личев, А. Социокултурни фактори за развитие на предприемачеството. - *Научна конференция: „Знание, наука, технологии, иновации”, В. Търново, юни 2022, Издателство „Институт за знание, наука и иновации”, с. 212 – 225, ISSN: 2815-3472 (Print), ISSN: 2815-3480 (CD)*

VI. СПРАВКА ЗА УЧАСТИЕ В НАУЧНИ ФОРУМИ НА ДОКТОРАНТА СЪС СТАТИИ И ДОКЛАДИ

XV докторантската научна сесия – 2022, Стопанска академия, Свищов, 2 декември 2022. Организатори на форума: Стопанска академия „Д. А. Ценов“, Свищов

Международна научно-практическа конференция „Устойчиво развитие и социално-икономическа кохезия през XXI век – тенденции и предизвикателства“, посветена на 85 години от създаването на Стопанска академия „Димитър А. Ценов“, Свищов, 8-9 ноември 2021. Конференцията е проведена под патронажа на Президента на Република България Румен Радев. Организатори на форума: Стопанска академия А „Д. А. Ценов“, Свищов

Научна конференция: „Знание, наука, технологии, иновации“, В. Търново, 3-4 юни 2022. Организатори на форума: „Институт за знание, наука и иновации“, В. Търново

**VII. СПРАВКА ЗА СЪОТВЕТСТВИЕ С НАЦИОНАЛНИТЕ ИЗИСКВАНИЯ
ПО ПРАВИЛНИКА ЗА ПРИЛОЖЕНИЕ НА ЗАКОНА ЗА РАЗВИТИЕ НА
АКАДЕМИЧНИЯ СЪСТАВ В РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ**

Национално изискване в брой точки: 30,00

Брой **статии**, публикувани в нереферирани списания с научно рецензиране, или публикувани в редактирани колективни томове: **2 бр.**

Брой точки за автора: **20,00**

Брой **доклади**, публикувани в нереферирани списания с научно рецензиране или публикувани в редактирани колективни томове: **2 бр.**

Брой точки за автора: **20,00**

Общ сбор точки: 40,00 > 30,00

VIII. ДЕКЛАРАЦИЯ ЗА ОРИГИНАЛНОСТ И ДОСТОВЕРНОСТ

от Александър Тихомиров Личев

Във връзка с провеждането на процедура за придобиване на образователната и научна степен „доктор“ по докторска програма „Икономика и управление (индустрия)“ декларирам, че:

1. Резултатите и приносите в дисертационния труд на тема „Предприемачеството в контекста на концепцията за устойчиво развитие“ са оригинални и не са заимствани от изследвания и публикации, в които авторът няма участие.
2. Представената от автора информация във вид на копия на документи и публикации, лично съставени справки и др. съответства на обективната истина.
3. Резултатите, които са получени, описани и/или публикувани от други автори, са надлежно и подробно описани и цитирани в библиографията.

Дата:

гр. Свищов

Декларатор:.....

/Александър Личев /